

© 2003р. **Є. В. Бурлай**

Інститут міжнародних відносин

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ДУАЛІЗМ “ПРИРОДНОГО” ТА “ПОЗИТИВНОГО” В ПРАВІ ЯК ФІЛОСОФСЬКА ПРОБЛЕМА

Нині у вітчизняній юриспруденції, як теоретичній, так і, що цікаво, практичній, відчутно посилюється інтерес до питань принципового правосприйняття, розуміння сутності права, бачення докорінних рис права як особливого явища соціальної реальності. В чому вони? В тому, що право є, зокрема, проявом та дією природних закономірностей, властивостей та залежностей або певних об'єктивно чинних імперативів, які зумовлюють порядок належної поведінки людей? Чи у визначенні такого порядку повноважним суб'єктом – можливо навіть безвідносно до змісту та сенсу того, що встановлено? Ці загадки завжди хвилювали юристів, особливо тих, кого цікавили загальні засади ефективного правового регулювання; в моменти ж великих соціальних трансформацій, коли правова система і система моральних координат суспільства розбалансовані, увага до цих питань природно посилюється, що ми і спостерігаємо на сьогодні в Україні.

Щоб підкреслити, наскільки шанованою і важливою для нормального життя суспільства є зазначена проблема, згадаємо, що її започаткування приписується стародавнім грекам, а конкретніше – софістам, які ще в V ст. до н.е. розрізняли явища (в тому числі й вимоги до людської поведінки), що з'являються згідно з природою (вони мали назву *phisei*, або *пото*, що найкраще передається як “згідно зі звичаєм”), і такі, що виникають у результаті свідомого рішення (*thesei*). У II ст. н.е. латинський граматик Авл Гелій передав грецькі терміни *phisei* та *thesei* як, відповідно, *naturalis* та *positivus*, які у більшості європейських країн і стали використовуватися для позначення двох видів права [2, с. 19]. Відтоді в рамках західної правової традиції тривають дискусії з приводу того, як у принципі розуміти і визначати право з погляду згаданої дихотомії. Попри певні оптимістичні твердження щодо наявності методологічної основи для подолання протиріччя між природно-правовим і позитивно-правовим аспектами загального праворозуміння, воно, як бачимо, продовжує хвилювати філософів і юристів, породжуючи нові способи бачення права в його найбільш адекватному і досконалому вигляді. Отже, перед нами проблема філософського значення, оскільки йдеться про найбільш глибинні

рівні пізнання і розуміння сутності права, його природи.

Стисло окреслимо декілька конкретних аспектів цієї проблеми.

1. *Аспект онтологічний.* Сенс антиномії природного і позитивного права полягає, головним чином, в тому, щоб визначитися, як право реально існує та діє, яким воно постає перед нами як факт соціальної дійсності. На це питання непросто відповісти, беручи до уваги, що право, як і будь-який елемент цілісного людського життя, є явищем діалектично суперечливим, таким, що об'єднує у своєму реальному бутті матеріальне та ідеальне, об'єктивне і суб'єктивне, іманентне і привнесене. Як і будь-яка інша сфера соціальної практики, право органічно об'єднує те, що вкорінене в “природі речей”, і те, що людина привносить до неї своєю активністю, здатністю до пізнання, бажанням змінювати світ на свій розсуд. Наприклад, насильницьке позбавлення майна, що належить конкретній людині, є для останньої нестерпним, абсолютно неприпустимим; її прагнення захистити своє майно в разі зазіхання – інстинктивне. Звідси висновок: відчуття власності – від природи, власність – природна, отже – священна; ніхто – ані інша людина, ані держава – не можуть довільно зазіхати на чуже майно. Вважатимемо це зафіксованою природною закономірністю, а людське очікування недоторканності майна – природним правом людини. Але зважимо й на те, що і наявна практика реального захисту власності в різноманітних організованих формах, і відповідні імперативні формулювання у вигляді правових приписів чи моральних максим – це позитивно описані і зафіксовані факти; право визначене, тим більше – витлумачене є вже правом позитивним. Погодимось, що йдеться про субстанційну єдність і про різнопланові характеристики одного й того ж явища. До речі, якщо належно зважати на такого роду життєву діалектику права, то для нього потрібно шукати відповідного загального визначення; в усякому разі розповсюджене однозначне розуміння права як системи встановлених і підтримуваних державою правил обов'язкової

(належної) поведінки виявляється з цього погляду абсолютно непридатним.

2. *Аспект гносеологічний*, пов'язаний, по-перше, з адекватним пізнанням в рамках права (в рамках практичного процесу правового регулювання), по-друге, з адекватним усвідомленням, сприйняттям самого феномену права. Навряд чи бажаної адекватності можна досягти бажаною мірою. Вічність проблеми “природного” і “позитивного” в праві (і не тільки в праві) значно пояснюється саме тим, що об'єктивна реальність пізнається і репрезентується як пізнана суб'єктивно. Користуючись універсальними засобами пізнання (вербальний апарат, граматики, логіка), суб'єкт пропонує при цьому особливе бачення того, що відбувається, пропонує продукт власного сприйняття, власного мислення, своєї особистої розумової діяльності. Закони логіки та мислення об'єктивні, а конкретний результат їх застосування суб'єктивний. Стан речей, що потребує регулювання, різні суб'єкти описуватимуть і визначатимуть по-різному, по-різному вони уявлятимуть і бачення того, як зробити ситуацію більш раціональною, доцільною, впорядкованою. Уявлення про об'єктивну дійсність приречене постати перед суспільством у вигляді, сформованому конкретним суб'єктом (індивідуальним чи консолідованим). Чим переконливішим виявиться суб'єкт і його засоби аргументації, тим більше його бачення світу претендуватиме на значення істинного, тим швидше воно знайде відображення в обов'язкових правилах загального характеру, і тим активніше його опоненти шукатимуть в цих правилах докази свавілля і невідповідності “природі речей”. З гносеологічного погляду “природне” ніколи не збіжиться з “позитивним”.

3. *Аспект логічний*. Навіть якщо отримане прийнятне уявлення про закономірності, тенденції, сталі чи перспективні відносини або раціональні критерії, які мають бути трансформовані у вимоги бажаної поведінки, відповідне знання потрібно адекватно подати, тобто втілити в логічні концептуальні схеми, максимально точно використавши при цьому наявний граматичний апарат. Згаданий же логічний аспект розпадається щонайменше на дві складові: *формально-логічну*, яка передбачає граничну послідовність в описі об'єктивних причинно-наслідкових зв'язків; та *модально-логічну*, пов'язану з адекватним формулюванням позитивної вимоги, з обранням належного модального оператора для того, щоб вимога виявилася належно сприйнятою і реалізованою.

4. *Аспект етичний*. Його сенс у найбільш спрощеному розумінні може бути представлений добре

відомим питанням: кому вигідно? Де об'єктивність, а де – зацікавленість? Де “натуральність”, а де – “позитивність”? Чий інтерес закладається в правило, оголошене обов'язковим? Буде воно працювати на спільне благо, на досягнення гармонійного, зваженого стану суспільного цілого, на відвернення надмірних, деструктивних протиріч? Чи воно переслідуватиме відокремлений інтерес конкретної соціальної групи – адже суб'єкт нормовстановлення є одночасно суб'єктом концентрованої влади, здатним видавати за обов'язкове і “суспільно потрібне” те, що насправді таким не є. Момент надмірної присутності політики у правотворенні добре відчувався в усі часи, включаючи прадавні. Характерний штрих: в античних державах, як в теорії, так і на практиці, перевага віддавалася аристократам при владі, причому під аристократами розумілися не стільки найбільш родовиті, скільки найбільш достойні, еліта не “по крові”, а “по духу”, люди честі, що дбають насамперед про громадський інтерес, забуваючи про власний. В іншій версії оптимальна влада в античні часи уявлялася в поєднанні демократичної, аристократичної та монархічної складових (Цицерон, Полібій та ін.); однією з найбільш нестерпних варіацій влади вважалося становище, за якого при владі опинялися найбагатші. Логічно припустити, що саме більша чи менша суперечність між реальними потребами загального порядку в суспільстві, і зацікавленою, егоїстичною позицією носія влади, здатного втілити в закон вигідні для нього варіанти масової поведінки людей в соціумі, є основним життєвим чинником, що породив невмирущу дихотомію “природного” і “позитивного” у праві.

5. Філософія – наука абстрактна, але при цьому практична. Тому варто згадати про ще один істотний аспект проблеми, що розглядається, – *аспект інструментальний, прикладний*. Цей аспект також може бути розкладений на численні складові, але звернемо увагу лише на одну – буденне використання самих термінів “природний” та “позитивний”. Цікаво відзначити, що за сучасних умов, захоплені ідеєю ества в праві та налаштовані критично до недосконалої правової практики, деякі автори говорять про природне право у край піднесених тонах; скажемо більше: його починають розрізняти за галузевою ознакою [1] або доходять того, що відносять до сфери природного права “закони Всесвіту, закони краси, закони природи” [4, с. 147] або трактують природне і позитивне право як однопорядкові елементи правової реальності [3]. Навряд чи варто зводити питання до подібних спрощень. Як об'єкт пізнання, як явище, як макрочинник соціального регулювання право – єдине; в ре-

льній дійсності не існує ні природного, ні позитивного права; існує просто право у єдності його суперечливих характеристик, зокрема у єдності реального і бажаного. Те саме може стосуватися, до речі, і окремих інститутів у праві; так, життєздатний нормативний акт цілком може бути охарактеризований моментом “природності”, якщо він є науково та експертно вивіреном і відповідає наявним очікуванням у суспільстві; з іншого боку, як уже згадувалося, будь-яке відсторонене “природно-правове” формулювання виступає як позитивний факт у силу того, що воно є артикульованим, зовнішньо вираженим і приписаним до дії. Значення термінів не варто перебільшувати; “природне”, “позитивне” право – це категорії не онтологічного, а гносеологічного, до певної міри – оціночного значення. Йдеться не про явища реальної дійсності, а про позначення різних підходів у пізнанні, оцінці та визначенні шляхів удосконалення останніх.

Відповідно до того, який принцип в узагальнюючій доктрині ціннісно-орієнтаційний чи раціонально-конструктивний, етичний чи розумовий – береться за основу і логічно розвивається, ми маємо справу з відповідною школою праворозуміння: природно-правовою або позитивно-правовою. Подібна доктринальна дихотомія, як правило, сприймається як самодостатня, і для цього є підстави: кожна зі згаданих шкіл абсолютизує одну зі сторін діалектичного протиріччя, про яке йшлося вище. Варто, однак, згадати про ще один доктринальний підхід, що претендує на значення самостійного і розташований на межі двох згаданих антиподів – підхід соціологічно-правовий. Як відомо, соціоло-

гічний позитивізм на відміну від позитивізму юридико-догматичного (інколи останній іменується “легалізмом”) претендує саме на те, щоб з’ясувати якомога точніше, що існує в дійсності, що є в житті, в реальній практиці, тобто дослідити соціальні форми, які можна припускати як натуральні і які часто не збігаються з тим, що змодельовано штучно. Він претендує на те, щоб дивитися на право “реалістично”. І зовсім не випадково за сучасних умов соціологічна юриспруденція у великому спектрі її напрямків отримала інтенсивний розвиток саме там, де переважає прагматично зорієнтований світогляд (США, Франція, країни Скандинавії). З огляду на останнє можна висловити великий жаль з приводу того, що традиції та інструментарій соціологічної юриспруденції недостатньо відомі і дуже мало використовуються при вивченні української правової дійсності. На цю обставину варто було б звернути увагу всім, хто реально зацікавлений у неупередженій, конструктивній інформації про правову систему України і про кроки, які потрібно було б здійснити на шляху її вдосконалення.

Список літератури

1. Анисимова А.В. О необходимости законодательного закрепления естественного права в экологии // Проблемы законности. Республиканский міжвідомчий науковий збірник. Вип. 58. – Харків, 2003.
2. Гайск Ф.А. Право, законодавство і свобода. Нове визначення ліберальних принципів справедливості і політичної економії. Т. 1 – Ш. – К.: Аквілон – Прес, 2000.
3. Максимов С.И. Правовая реальность: опыт философского осмысления. – Харьков: «Право», 2002.
4. Сливка С.С. Юридична деонтологія: Підручник. – К.: Атіка, 2001.

Е. В. Бурлай

ДУАЛИЗМ «ЕСТЕСТВЕННОГО» И «ПОЗИТИВНОГО» В ПРАВЕ КАК ФИЛОСОФСКАЯ ПРОБЛЕМА

Противоречие между естественным и позитивным правом является проблемой философского значения, поскольку отражает глубинные уровни познания и понимания сущности права. Дихотомия естественного и позитивного права наиболее ярко проявляется в онтологическом, гносеологическом, логическом, этическом, а также инструментальном аспектах проблемы. Социолого-правовой подход, расположенный на границе естественного и позитивного правопониманий, требует особенного внимания исследователей, поскольку предполагает объективный и реалистический подход к праву.

Y. V. Burlay

DUALISM OF "NATURAL" AND "POSITIVE" IN LAW AS A PHILOSOPHICAL AND LAW PROBLEM

The contradiction between natural and positive law is a problem of philosophical importance, because it reflects profound levels of cognition and comprehension of the nature of law. The dichotomy of natural and positive law is manifested at most in the ontological, gnoseological, logic, ethical, as well as in instrumental aspects of the problem. The social-legal approach, positioned on the border between the natural and positive approaches to the understanding of law requires special attention on the part of researchers, for the objective and realistic approach to the law is presupposed.